

Molnár Zsolt és Molnárné Czeglédi Cecília :

A teremtő magyar nyelv és tanítása

Harmadik rész: A gyökök és rendszerük¹

Sorozatunk előző részeiben megvilágítottuk a magyar nyelv lényegét, a szóbokrok gyökökből, képzők segítségével való létrehozását és megvizsgáltuk a szóelemek eredetét: nyelvünk hangkövető jellegét. Most mélyebben szemrevételezzük a gyököket, megvizsgáljuk természetüket, felépítésüket és rendszerüket.

A magyar nyelv gyökei

A **gyök** nyelvünk legkisebb, még tiszta értelmet hordozó egysége, melyhez semmilyen toldalék (képző-, jel-, kötőrag) nem járul.

A gyök magyar szóképzés kiinduló eleme, a gyakorlati beszédben az alapjelentés hordozója, minden magyar szó alapját, kiinduló alapjelentését adja. Minden szó képzése a gyökre épül, az határozza meg alapvetően, legerősebben a szó jelentését. Az egyéb hozzáragasztott elemek, elsősorban a képzők, csak módosítják, pontosabban fogalmazva, saját külön jelentéstartalmuk hozzáadásával változtatják a gyök jelentését. Ez a módosítás valamikor jelentősebb, valamikor kevésbé az.

A gyökök egy, kétfő vagy három (ritkán négy) hangzóból állnak. Ennél nagyobb egységek szétválaszthatók kisebb részekre, azokat a gyakorlati nyelvérzék le is bontja kisebb elemekre.

Az egyelemű gyökök a hangok maguk. Marác László szerint² a magyar nyelv magánhangzói tartoznak ebbe a csoportba.

A két hangból álló gyökök a mássalhangzó – magánhangzó párok, ebben vagy fordított sorrendben. Számuk elviekben $14 \times 24 \times 2 = 672$ ill. $16 \times 26 \times 2 = 832$ lehet attól függően, hogy hány magán-, illetve mássalhangzót különböztetünk meg. Ez az elvi lehetőségek száma, nem mindegyiket alkalmazzuk a mindennapokban. Marác László szerint 481 kéthangú, gyakorlatban is használt gyökünk van, ezek közül 335 magánhangzó – mássalhangzó és 146 mássalhangzó – magánhangzó alakú.

A három hangból álló gyökök mindegyike mássalhangzó – magánhangzó - mássalhangzó alakú. Az elvi lehetőségek száma $24 \times 14 \times 24 = 8064$. (Akkor ha csak a kisebb mgh, msh számot vesszük.) Marác L. 1500 különböző, gyakorlatban is használt gyököt azonosított. (A magánhangzó – mássalhangzó - magánhangzó képletű egységek a gyakorlatban nem gyökök, mert szétbontjuk őket egy magánhangzó - mássalhangzó gyökre + egy magánhangzó képzőre. Nyelvérzékünk a gyakorlatban mindig így tesz.)

Czakó Gábor rámutatott, hogy néhány négyelemű gyökünk is van. Példák: prüsz, trüsz, brum, krák. Mindegyik hangutánzó.

Összesen körülbelül 2000 gyökünk van. A „mássalhangzó – magánhangzó – mássalhangzó” alakú hármas gyökök a leggyakoribbak, 75 % - át teszik ki a teljes gyökállományunkat.

A gyökök egy részét használjuk önállóan ma is, pl. kar, kör, mar, rom, rag, stb.

Vannak olyan gyökök is, melyeket ma már nem alkalmazunk önállóan, csak továbbképzett alakjukat, jelentésük szóbokrokból vezethető le, pl. ker, gör, tap, stb.

Törzs: olyan szó, melyet valamely gyökből képzővel, képzőkkel alkottunk, de ma önállóan már nem használjuk, csak a továbbképzett leszármazottakat, pl. vicsor, köröny, romb, stb.

A gyök részei

Az, hogy a gyök nyelvünk legkisebb, tisztán önálló értelmet hordozó része, még nem jelenti azt, hogy nincsenek behatárolható részei. Ezek a kisebb részek a gyök jelentésének irányultságát fejezik ki.

¹ A szerzők honlapja: <http://www.tisztamagyar nyelv.hu/>

² Marác László: A kétszer kakszi igazsága <http://www.kincseslada.hu/magyarsag/content.php?article.258>

Gyökcsíra (gyökmag): A gyök első vagy első két hangzóját (ha önmagában nem gyök) CzF a gyök magjának, csírájának (gyökelemnek) nevezi. Ezt írják: a gyökelemben több gyöknek mintegy csirája, magva rejlik, s melyből a gyökök rendszerént egy újabb betű, legfőlegb egy önhangzó és mássalhangzó, de még nem rendes képzők hozzájárultával erednek, pl. e szókbán: göb, göcs, gör, göm, a gyökelem gö, maguk pedig gyökök; ellenben az itt ide, ott oda szókbán levő i és o már gyökök, mert a tt és de da szokott és rendes képzők. A mi meghatározásunk szerint a gyökcsíra a gyök rövidebb első része, mely valamely egyedi jelentés-irányultságot fejez ki.

Gyökváz: A gyök mássalhangzói alkotják a gyök vázát. Sok esetben az azonos mássalhangzó-törzsű gyökök jelentése csak a magánhangzók jelentésszínézésében tér el egymástól, vagyis nagyban egyezik. Marác László ezt a vázat 'teremtő gyök'-nek nevezi. A háromelemű gyökök esetén képletük: C_C. A K_R váz gyökei: kör, ker, kor, kar, stb. Mindegyik a következő jelentést hordja magában: 'görbe, kerek, magába visszamenő vagy maga felé visszahajló vonal, vagy ily vonalban mozgás'³.

Kutatásaink szerint a gyök bármelyik hangzója, hangzó-kettőse tekinthető 'gyökrésznek'. A kérdés ilyen felvetése lényeges ha a gyökök összetetésével rokonokat keresünk. A lényegi kérdés: Mi a kapcsolat két (vagy több) gyök között: a.) az első hang(ok) (a gyökcsíra); b.) a mássalhangzók váza; c.) ugyanazon hangzók fordított sorrendben; d.) az utolsó hangzók (ritkán); vagy más?

A magyar nyelvben nagyon gyakori, hogy a gyökök jelentésbeli kapcsolata kéz a kézben halad az alakbeli kapcsolattal. E párhuzamosság adja a gyökök rendszerének alapját.

A gyökök rendszere

A gyökök nem egyedülálló, magányos, egymástól elszigetelt elemek, hanem rokonsági kapcsolatok szerint szerveződnek. Gyökrokonsági lehetőségek (gyakoriság szerinti sorrendben, jórészt a Ny hang példáival):

1. Első egy vagy két hangzó ('gyökcsíra').

Példák: nyi: nyikkan, nyifog, nyiszog, nyiffan, nyivákol, nyihog; nya: nyagat, nyakkan, nyaszál, nyafog, nyavalyog; nyö: nyög, nyökög, nyöszörög, nyu: nyúl, nyújt, nyúz, nyurga, nyugodt (a legutóbbiak esetén a nyu tekinthető gyöknek is); gö: göb, göcs, gör, göm,

2. Gyökváz.

Példák: ny_l: nyíl, nyél, nyel, nyál, nyal, nyúl, nyől, (nyolc); ny_sz: nyiszál, nyaszál, nyeszettel, nyösztet, nyüsztet; ny_g: nyegle, nyagat, nyög, nyugszik, nyűg; ny_v: nyivákol, nyávog, nyavalyog, nyuvaszt, nyüves; ny_m: nyámmog, nyammog, nyom;

3. A gyökhangzók sorrendjének felcserélése.

Példák: viny – nyiv: vinnyog, nyivákol; nyom – mony; nyaf – fany: nyafog, fanyalog; nyif – finy: nyifog, finnyás; nyak – kany: nyaklik, kanyar, kanyul; nyeg – geny: nyegle, genny; suh – hus: suháng, husáng, suhog, hussan; if – fi: ifj, ifjú, fi, fiú; köp – pök; laf – fal: lafatyol, falogat; pat – tap: pattan, tappancs, pattog, tapogat; gyík – kígy: gyík, kígyó; siv – vis: sívít, visit;

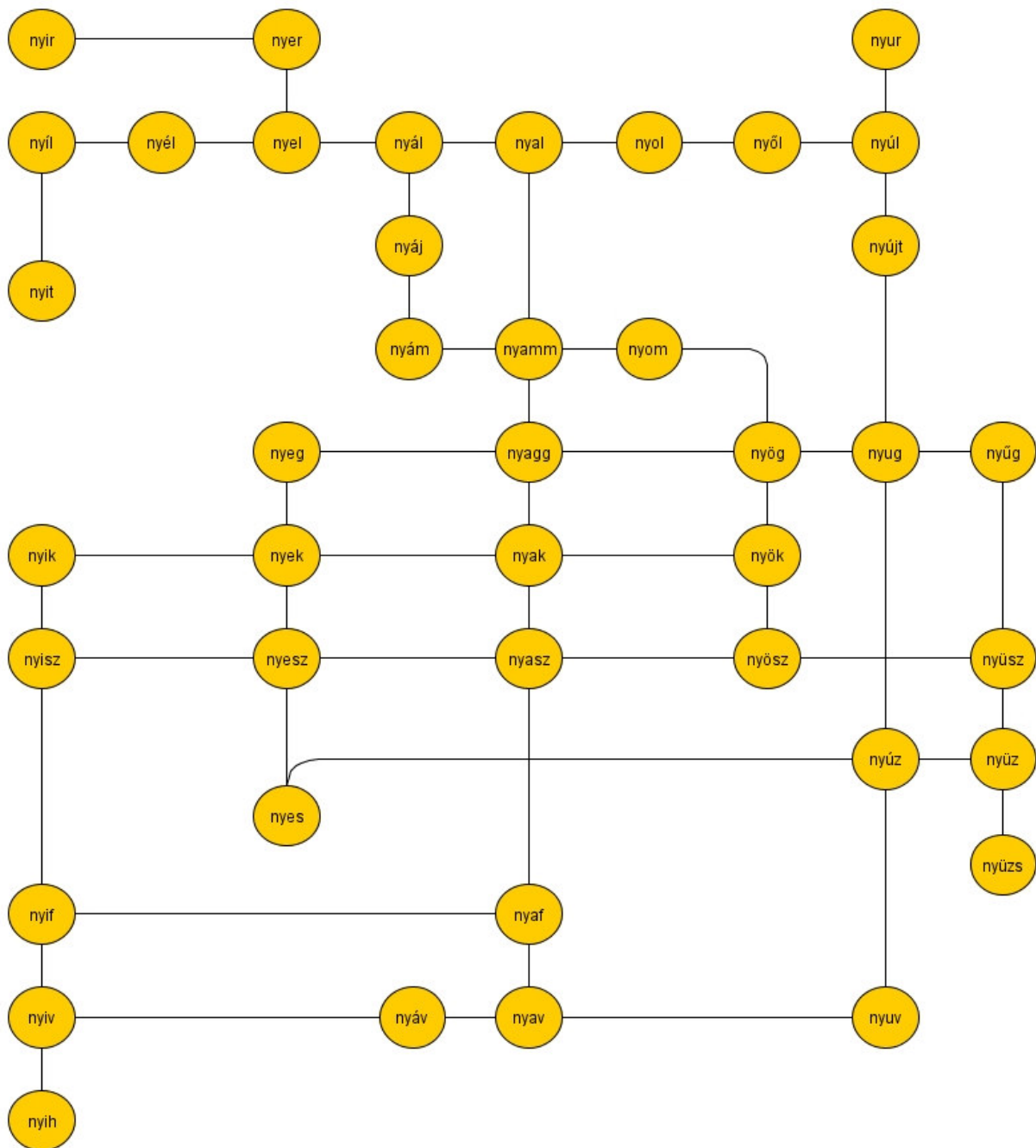
4. A gyök utolsó hangzója (ez sokkal ritkább, mint az előzőek).

Példák: _eny: genny, szenny; _any: anya, banya, nyanya; _ony: konyul, fonnyad; _uny: szunnyad, huny, tunya, punnyad; _any: sanyar, fanyar;

Az 1., 2., 4. pontokban a példákat jórészt a Ny-vel kezdődő, vagy arra végződő gyökök csoportjából vettük, 3. esetén csak néhányat tudtunk adni, ezért más hangzók mintáit is bemutattuk.

A leggyakoribb, 1., 2. rokonsági kapcsolat szerint felrajzolhatjuk a Ny-vel kezdődő háromelemű gyökök rendszerét:

³ Marác László: Nyelvi és képi gyökök a magyar kultúra megtartói. <http://www.kincseslada.hu/magyarsag/content.php?article.177>

A Ny-vel kezdődő háromelemű gyökök rendszere

Fenti ábrában az 1. és 2. féle rokonsági viszonyokat (melyek a leggyakoribb gyökkapcsolatok) találjuk. Láthatjuk, hogy a Ny-vel kezdődő gyökök mind alakilag, mind jelentésileg erősen összefüggő, egységes halmazt alkotnak. Nézzük részletesen!

1. Gyökcsíra szerinti rokonság:

nyi: nyikkan , nyifog, nyiszog, nyiffan, nyivákol, nyihog; mindegyik hangutánzó.

nya: nyagat, nyakkan, nyaszál, nyafog, nyavalyog ; mindegyik hangutánzó.

nyő: nyög, nyökög, nyöszörög; mindegyik hangutánzó.

nyu: nyúl, nyújt, nyúz, nyurga, nyugodt, nyuvad; mindegyik a nyújtást, nyúlást fejezi ki. (Több kutató, pl. CzF is, a nyu-t gyöknek tartja, mely maga kifejezi már a nyúlósságot, nyúlást.)

nye: nyegle, nyekken, nyekereg, nyeszlett, nyes; hangutánzók, vagy a nyúlósságot fejezik ki.

nyü: nyűg, nyüszög, nyüzüge, nyüzsög; hangutánzók, vagy a nyúlósságot fejezik ki.

stb.

2. Gyökváz szerinti rokonság:

ny_l: nyíl, nyél, nyel, nyál, nyal, nyúl, nyől; mindegyik a nyúlást, nyúlósságot, nyálasságot fejezi ki. (Némelyik hangutánzónak is tekinthető, pl. nyel, nyal, a nyelés, nyalás hangját mutatja be.)

ny_sz: nyiszál, nyaszál, nyeszettel, nyösztet, nyüsztet; mindegyik hangutánzó.

ny_g: nyegle, nyagat, nyög, nyugszik, nyűg; hangutánzók, vagy a nyúlósságot fejezik ki.

ny_v: nyivákol, nyávog, nyavalyog, nyuvaszt, nyüves; hangutánzók, vagy a nyúlósságot fejezik ki.

ny_m: nyámmog, nyammog, nyom; hangutánzók.

stb.

Az ábrán nem mutatott kapcsolatok:

3. Felcserélt hangsorrend szerinti rokonság:

nyiv – nyiv: vinnyog , nyivákol; hangutánzók.

nyom – mony ; hangutánzók.

nyaf – fany: nyafog, fanyalog; hangutánzók, a legutóbbi kifejez valamilyen nyúlósságot is.

nyif – finy: nyifog, finnyás; hangutánzók, utóbbi kifejez kis nyúlósságot is.

nyak – kany: nyaklik, kanyar, kanyul; nyúlást fejeznek ki.

nyeg – geny: nyegle, gennyes; nyúlósságot, nyálasságot fejeznek ki.

stb.

4. Záróhang szerinti rokonság:

_eny: genny, szenny ; nyúlást fejeznek ki.

_any: anya, banya, nyanya; lágyaságot (s megnyúlást, megereszkedést) fejeznek ki.

_ony: konyul, fonnyad; nyúlást fejeznek ki.

_uny: szunnyad, huny, tunya, punnyad; nyúlást fejeznek ki.

_any: sanyar, fanyar; szájbéli ízlelést, nyúlást fejeznek ki.

Megjegyzések:

1. A fenti ábra alapvetően **kutatási és tanulási eszköz**, nyelvünk három hangból álló egységeinek elemzésére használjuk. Rendszeresen tartalmazza a háromhangú gyököket és törzseket is, de a gyökök aránya ezekben az ábrákban mindig jóval magasabb, mint a törzseké. Legtöbb esetben könnyű azonosítani a tényleges gyököket, ill. törzseket (kételemű gyökök leszármazottait). Például a nyúl, nyú(j)t, nyur, nyug, nyúz, nyuv törzsnek tekinthető, a nyu gyök leszármazottai. Ennek ellenére mégis bent hagytuk az ábrában őket, mivel erősen megvilágítják és bemutatják a Ny-ből alkotott gyökök és törzsek belső természetét. Nagyrítkán a megkülönböztetés kétségesebb, például a nyüzs-t általában önálló, hangutánzó gyöknek tartják, de vannak, akik a nyü gyök leszármazottjának. A fenti ábrában, a nyu mellett, csak a nyit és nyíl(ik) tekinthető képzett törzsnek, gyökük a nyi. Az ábra többi eleme mind gyök.

2. Néhány, ma Ny-vel kezdődő, gyököt kihagytunk az ábrából: nyár/nyar, nyar(gal), mert CzF szerint eredetileg más hanggal kezdődtek. Nyargal = jargal = jár, járkál. Nyar = arat = ér + Ny, mint előhang.

3. A gyökábrák egy-két csomópontjában néha több gyököt is be kell mutatni, most kettő ilyen van. CzF szerint a nyer alak három gyököt takar: egyik a nyers gyöke, mely a nyers fa nedvéből ered; másik a nyerés gyöke (elérni valamit); a harmadik a nyereg gyöke, az er (ered, ér, magasodik) + Ny, mint előhang eredménye. Látható, hogy az első kettő a Ny nyúlósságához, nyúlásához közel áll. A másik két jelentésű csomópont a nyír: egyik a nyirok gyöke, ez szerepel a nyírfában is, mely eléggé sok nedvet tartalmazó fa, ill. maga is nedves, nyirkos talajon érzi jól magát; a második a nyír ige. Látható, hogy az első jelentés teljesen beleillik a Ny nyúlósságot, nyálasságot kifejező jellegébe. (A második jelentés CzF szerint az ar(at) + Ny, mint előhang összetételből jön.)

4. A Ny-vel kezdődő kéthangú gyökök: a.) a nyu jelentése nyulás; b.) a nyú, mint ige jelentése húzás, tépés, főnévként: féreg. A Ny-vel végződő kételemű gyökök: a.) eny, ma önállóan nem használjuk, de a belőle képzett törzseket már igen: enyv, enyeleg, enyész, enyhe; b.) íny, c.) any → anya. Látható, hogy mindegyik nyúlást, nyúlósságot (lágyságot) fejez ki.

Következtetések.

Az eddigiekből láhattuk, hogy **mindegyik Ny-vel kezdődő (és sok arra végződő) gyök valamilyen nyúlósságot, nyálasságot, vagy rokon tartalmat fejez ki, illetve hangutánzó** (mely azonban szintén összefüggésben van a Ny hang nyúlósságával, nyálasságával.)

Más gyökcsaládok gyökábrás vizsgálatával hasonló eredményeket kapunk, segítségükkel látható válik, hogy a gyökök mind jelentésben, mind alakban erős, egységes rendszert alkotnak. (E dolgozat keretei nem elégségesek arra, hogy mindegyiket bemutassuk.)

A háromelemű gyökábrák bizonyítják, hogy a gyökök hangjaik szerint erősen összefüggő rendszert alkotnak.

Rokonsági láncok, hálózatok

A gyökrendszerben a rokonság nem csak egy lépésre terjed ki, hosszabb kapcsolati láncok, hálózatok is léteznek. Nem csak az ugyanazzal a hanggal kezdődő (vagy végződő) gyökkapcsolatokat kell vizsgáljuk, hanem ezeket a hosszabb jelentésláncolatokat, nagyobb csoportokat is.

A kutatás első szakaszában az egy hangra épülő gyökábrák segítségével szélességében, de csak egy lépés mélységben vizsgáljuk a rendszert. Az adott hang összekötő szerepére összpontosítunk. (Mindezt nem utolsó sorban e hang jellegének, jelentésirányának, érteménykezdeményének meghatározására is használhatjuk.)

A kutatás második szakaszában fedezzük fel a hosszabb kapcsolati láncokat, kiterjedtebb hálózatokat. Itt a rokonságvizsgálat több lépésre kiterjed, de szűkebb csatornában. Nézzünk egy példát a gyökváz nézőpont alkalmazásával!

K és G rokonok, R és L és Ly szintén: K – G és R – L – Ly

K_R alapú gyökök: kör, ker, kor, kar, stb.

K → G cserével ezt kapjuk:

G_R alapú gyökök: gör, gur, gir, ger, stb.

R → L cserével ezt kapjuk:

G_L alapú gyökök: gal, gul, gol.

L → Ly cserével kapjuk:

G_Ly alapú gyökök: goly, guly, galy.

K_R → G_R → G_L → G_Ly

Vizsgáljuk meg a jelentés kapcsolatait:

K_R

kör: köröz, köret, körlet, körül, környék, stb.;

ker: kerület, kerülő, kert, keret, kerítés , stb.;

kor: korong, korsó, korona, stb.;

stb.

Mindegyik kör alakot vagy ily mozgást fejez ki.

G_R

gör: görgő, görget, gördül, görbe, görbít, görcs, göröngy, stb.;

gur: gurul, guriga, gurít, stb.;

ger: gerely, gereblye, gerenda, gerinc, stb.;

stb.

Mindegyik gördülő, kör alakú mozgást, görbe, körös, hengeres alakot fejez ki.

G_L

gal: galacsin, galagonya, galand, galád, stb.

gul: gúla, stb.

gül: gülü.

Mindegyik körösséget, görbeséget, hajlást, gömb alakot fejez ki.

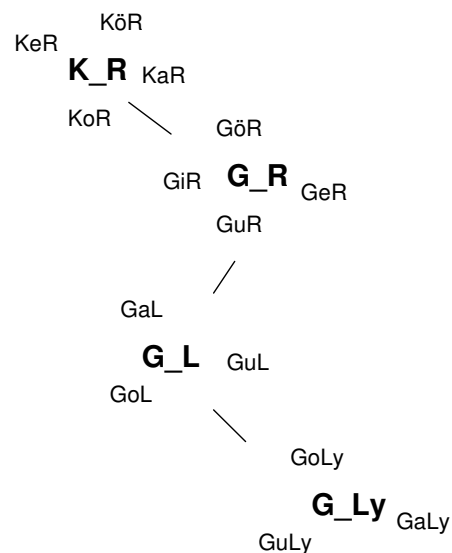
G_Ly

goly: golyó, golyva, golyhó, stb.

guly: gulya.

galy: gally.

Mindegyik gömb alakot, kerekséget, gömbölyedséget, hajlást fejez ki.

Ez csak ízelítő volt, rengeteg hasonló csoport van. Pl. kérjük nézzék meg Marác László írásában⁴ a kerek, gömbölyű gyümölcsök gyökhálózatát.

Nagyon sok hálózat van a gyökrendszerben. Feladatunk, hogy mindegyiket feltárjuk.

⁴ Marác László: Nyelvi és képi gyökök a magyar kultúra megtartói. <http://www.kincseslada.hu/magyarsag/content.php?article.177>

Összegzés

E dolgozatban a gyököket tárgyaltuk, meghatározásukat, milyen részeik vannak, és hogyan szerveződnek rendszerbe.

Láthatjuk, hogy a háromhangú gyökök ábrájával szélességében vizsgálhatjuk a két leggyakoribb gyöki rokonságot: a gyökcsíra szerinti és a gyökváz szerinti kapcsolatokat. A másik két lehetőség (a gyököt alkotó hangok sorrendjének megfordítása, ill. a gyökök záróhangjai szerinti rokonság) hozzávételével a gyökök rendszerét szélességében elemezzük.

A szélességi elemzés után továbbléphetünk a gyökrendszerben a hosszabb kapcsolati láncok és kiterjedtebb hálózatok felfedezésére.

Szakirodalom:

- ✚ Czakó Gábor: Beavatás a magyar észjárásba. Cz. Simon Kiadó. 2009.
- ✚ Czeglédi Katalin: Nyelvünk gyökrendszeréről. Mikes International, IX. évfolyam, 4. szám
- ✚ Czuczor Gergely – Fogarasi János: A magyar nyelv szótára, 1862.
- ✚ Marác László: A kétszer kakszi igazsága <http://www.kincseslada.hu/magyarsag/content.php?article.258>
- ✚ Marác László: Nyelvi és képi gyökök a magyar kultúra megtartói. <http://www.kincseslada.hu/magyarsag/content.php?article.177>

(Folytatjuk.)

LINGUISTICS

In this column we present two papers on issues related to the Hungarian language.

- ✚ Katalin Czeglédi: *Meeting of Cultures in the Mirror of Geographical Names*. This paper examines the relationship between the geographical names found in the Caucasus, Volga-Ural region and the Carpathian Basin. It is shown that a high degree of correlation can be found, since the peoples living on these territories are the descendant of the same Scythian-Hunnish civilization. A related paper on this topic was published in English in the Journal of Eurasian Studies (January-March 2010, pp. 72-86; <http://www.federatio.org/joes.html>) entitled 'The Name of Hungarian People «hungar» in the Mirror of Geographical Names'.
- ✚ Zsolt Molnár and Cecília Molnárné Czeglédi: *The Creative Hungarian Language and Its Special Teaching Method — Part 3.: The Roots and Their System*. This is the Hungarian version of the paper published in the Journal of Eurasian Studies (January-March 2010, pp. 88-97; <http://www.federatio.org/joes.html>).

